

Jo Spaans

DE DEMOCRATISERING VAN HET RELIGIEUS ACCESSOIRE: VAN ROZENKRANS TOT CHRISTELIJKE TATOEAGE

(Arie Molendijk (ed.), *Materieel Christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, 29-50)

Kleding en allerlei vormen van lichaamsversiering waarin verwijzingen naar de christelijke traditie verwerkt zijn, zijn "in". Vanaf de late jaren 1980 is er een trend om in haute couture en moderne bijous expliciet te verwijzen naar religieuze kleding. Het boegbeeld van deze trend is misschien wel de popster Madonna, die in haar optreden het uitdagend feminiene nadrukkelijk verbindt met elementen van de traditionele katholieke devotie. Mede door haar populariteit is het dragen van kruisjes als trendy accessoire gangbaar geworden. De collectie 2002 van de zeer exclusieve juwelier Theo Fennell bevat een uitgebreide collectie met edelstenen bezette kruisen.¹ Modeontwerpers als Jean Paul Gaultier, Calvin Klein en John Bartlett ontwierpen collecties waarin werd verwezen naar nonnenhabijten, monnikspijen, liturgische gewaden, en naar de karakteristieke kostuums van Amish, chassidische joden en Hare Krishna-devoten. Ontwerper Karl Lagerfeld ontlokte protesten vanuit de islamitische geloofsgemeenschap met een gewaagde jurk waarop Arabische koranspreuken waren aangebracht.²

De populaire markt wordt bediend met een ruime sortering aan T-shirts en petjes en sieraden in de vorm van kruisen, geloof-hoop-en-liefde symbooltjes, visjes, What Would Jesus Do armbandjes en nog veel meer. Het zijn bepaald niet alleen braaf-godsdienstige mensen die deze kledingstukken en accessoires dragen. Scholieren, Hell's Angels en bajesklanten mogen zich graag opsieren met christelijke voorstellingen en symbolen. Deze waarneming, parallel aan de niet-aflatende discussies over de toelaatbaarheid van hoofddoekjes en andere religieuze kledingcodes in het publieke leven, hebben mijn belangstelling gewekt voor religieuze (of religieus-getinte) kleding en lichaamsversiering.

¹ Catalogi op www.theofennell.com, enkele jaren geleden waren het rozenkransen: Jan Walgrave, *Sieraad, symbol, signaal*. Tentoonstellingscatalogus, Antwerpen 1995, p. 16. Het Vaticaan heeft onlangs het dragen van dergelijke kruisen als louter mode-accessoire afgekeurd, *Trouw*,

² <http://www.altculture.com/index/aentries/r/religiousx.html> . Cf ook het *Vogue* themanummer juli-augustus 2000 en voor islamitische motieven de commotie in de zomer van 1997 rond het gevlamde logo op Nike-sportschoenen, dat op de Arabische schrijfwijze van de naam van Allah leek, <http://isgkc.org/nike-pix.htm> .

Binnen de geschiedenis van het christendom is dat tot nu toe geen issue.³ De historische ontwikkeling van het gebruik van kleding en versiering is in stukken en brokken te vinden in verhandelingen over liturgische gewaden, encyclopedie-artikeltjes over monastieke habijten⁴ en vaak tamelijk losse opmerkingen in literatuur over mode, sieraden en lichaamscultuur. Wat volgt is dan ook een eerste poging om althans op een onderdeel, inventariserenderwijs enig overzicht te scheppen, zowel wat betreft de te bestuderen objecten als de vragen die daarover gesteld zouden kunnen worden. De belangrijkste daarvan lijkt vooralsnog: hoe werden religieuze kleding, sieraden en accessoires gebruikt, welke traditionele waarden zijn er aan het dragen van dit soort objecten toegekend, en zegt de hedendaagse vlag van religieus getinte mode en frutsels iets over de plaats van religie in de westerse cultuur? Aangezien de geschiedenis van religieuze kleding, zelfs al blijft die beperkt tot de christelijke traditie, een bijzonder rijke is, beperk ik mij hier op kledingaccessoires en lichaamsversiering, en dan zoals gedragen door leken.

Van de late middeleeuwen tot 1800: het accessoire als hulpmiddel bij religieuze disciplineren

Hoewel het waarschijnlijk is dat ook in de late oudheid en vroege middeleeuwen leken wel christelijke symbolen verwerkt zullen hebben in kleding, sieraden en amuletten, is daarover weinig met zekerheid te zeggen. Dat verandert in de latere middeleeuwen, met de opkomst van een, door de kerk goedgekeurde en gestimuleerde, distinctieve lekenvroomheid. Vooral de bedelorden propageerden het gebruik van religieuze accessoires, geïnspireerd op onderdelen van het monastiek habijt, in de door hen geleide geestelijke broeder- en zusterschappen. Deze broeder- en zusterschappen verlangden van hun leden deelname aan een aantal liturgische diensten en devoties — ontleend aan monastieke gebruiken, maar in bescheidener vorm. Daarbij hoorde het dragen van rozenkransen en scapulieren, onderdelen van de gebruikelijke monastieke dracht, die geacht werden als *pars pro toto* van het volledige habijt, als ‘draagbare kloostermuren’, de dragers voortdurend te herinneren aan hun ‘goede propoosten’, aan de devote levenswijze waarop zij zich vrijwillig toelegden en de daaraan verbonden verplichtingen.

De rozenkrans is afgeleid van de zogeheten paternostersnoeren. Paternosters waren al in gebruik in de kloosters van de vanaf de elfde eeuw ontstane nieuwe orden, die naast koorleden ook lekenbroeders en –zusters telden. Deze laatsten kenden doorgaans geen Latijn, en baden, in plaats van de, op de 150 psalmen gebaseerde, getijden, series van 150 Onze Vaders, een zogeheten lekenpsalter, afgeteld op een kralensnoer dat daarom paternoster heette. Leken buiten de kloosters namen deze devotie over. Rond het

³ Op het gebied van islamitische (seculiere en religieuze) kledingcodes is er bijvoorbeeld Yedida Kalfon Stillman, *Arab Dress. A short history. From the Dawn of islam to Modern Times*, Leiden (Brill) 2000.

⁴ Het is opvallend hoe weinig materiaal er te vinden is over het monastiek habijt. Pas de laatste jaren lijkt hiervoor enige belangstelling op te komen. Het zijn alleen de nieuwere encyclopedieën (of recent uitgekomen delen van al langer lopende) die aandacht aan uiterlijke zaken als kleding en habijten besteden, zoals het *Dizionario degli Istituti di Perfezione* (...), het nieuwe *Lexikon für Theologie und Kirche*, het deel V van het *Dictionnaire de la Spiritualité* (199x, vêtements) en bijvoorbeeld de recente jaargangen van *Studia Monastica*.

begin van de dertiende eeuw werden behalve reeksen Onze Vaders ook reeksen Wees Gegroeten op kralensnoeren gebeden. Voor de Gentse begijnen gold het in 1242 als een verplichting om dagelijks drie ‘hoedekens’ van 50 Wees Gegroeten te bidden. Ook Moderne Devoten gebruikten de snoeren. Adellijke en anderszins rijke leken droegen ze, vervaardigd van edelmetaal en kostbare stenen, ook als sieraad. Jacoba van Beieren bezat volgens haar testament uit 1435 enkele kostbare paternosters en rozenkransen.⁵

Rond 1300 kwam voor deze vorm van gebed de naam rozenkrans op. Deze was ontleend aan de reeksen korte overwegingen op de epitheta van Maria die vanaf de dertiende eeuw, toen het seriële Maria-gebed nog vooral een kloosterlijke devotie was, geschreven werden om de gebedscyclus te begeleiden en tot een meditatieve oefening te maken. Gaandeweg werden hierin ook meditatieën op evenementen uit het leven van Jezus ingevlochten, en werden reeksen Wees Gegroeten van elkaar gescheiden door invoeging van Onze Vaders. De naam van het gebed ging over op het kralensnoer waarop de gebeden werden afgeteld. De rozenkrans verwierf zich vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw een positie in de lekenvroomheid. Dit uitte zich vooral in de vanaf 1475 op vele plaatsen opgerichte rozenkransbroederschappen. Ten behoeve van de leden van die broederschappen verschenen er boekjes waarin aanbevelingen gedaan worden voor het rozenkransgebed. De rozenkrans werd aanvankelijk heel breed gepropageerd, nadrukkelijk ook voor vrouwen en voor ‘het gewone volk’. Daarbij waren er veel verschillende versies van het gebed en de bijbehorende meditatiepunten naast elkaar in omloop. Verschillende orden onderscheidden zich door verschillende typen rozenkransen, waarbij gebeden hoorden die specifiek waren voor de devotie van de betreffende groep.⁶ Al snel werden ook aflaten verbonden aan het rozenkransgebed.⁷

In het kader van de Contra-Reformatie kreeg het broederschapswezen een nieuwe impuls. Zij werden nauwer aan het kerkelijk gezag onderworpen, en gebruikt om de gelovigen te onderwijzen in hun religieuze plichten, en hen daaraan ook via clericale en onderlinge controle te houden. Met hun op Maria gerichte devotie speelden de rozenkransbroederschappen hierin een belangrijke rol. De rozenkrans werd zo ingezet als middel om het volk religieus te disciplineren.⁸ Ook buiten de broederschappen werd zij algemeen. De rozenkrans was bovendien een demonstratieve afwijzing van de protestantse hervorming. In confessioneel gemengde streken konden katholieken zich onderscheiden door demonstratief hun rozenkrans aan de hand te dragen.⁹ In de

⁵ M.H. Gans, *Juwelen en mensen. De geschiedenis van het bijou van 1400 tot 1900, voornamelijk naar Nederlandse bronnen*, Amsterdam (J.H. de Bussy) 1961, p. 28, cf ook Willibald Kirfel, *Der Rosenkranz. Ursprung und Ausbreitung*, Verlag für Orientkunde, Waldorf-Hessen 1949, 12-13.

⁶ Kirfel, *Rosenkranz*, 9-11, zie ook W.H.Th. Knippenberg, *Devotionalia. Religieuze voorwerpen uit het katholieke leven*, 2 dln., Eindhoven 1980-1985, deel I, p. 11-28, deel II, p. 107-118.

⁷ Anne Winston-Allen, *Stories of the Rose, The making of the Rosary in the Middle Ages*, Pennsylvania State University Press, 1998, Kirfel, *Rosenkranz*, 9.

⁸ R. Po-chia Hsia, *The world of Catholic renewal 1540-1770*, Cambridge 1998, 202.

⁹ Van een van de Haarlemse kloppen wordt gezegd dat zij op straat altijd de rozenkrans aan de hand had, *Leven van Giertgen Dirksdochter, Levens der Maechden*, Bibliotheek Museum Catharijneconvent

loop van de achttiende eeuw lijkt het gebruik van het aftelsnoer voor het repeterende Wees Gegroet-gebed en de daarbij behorende overdenkingen enigszins in diskrediet geraakt te zijn.¹⁰

Het lekenscapulier vertoont een ontwikkeling die grotendeels parallel loopt aan die van de rozenkrans. Ook hier lijkt de Contra-Reformatie de aanzet gegeven te hebben tot verdere popularisering van een gebruik dat in al langer in besloten kring was ingeburgerd. Lekebroeders en -zusters onderscheidden zich in hun habijt van de monniken en nonnen door het dragen van een kleinere vorm van het scapulier. Waar bij de laatsten het scapulier, een schortachtige strook stof met een halsopening en zonder zijnaden, van de schouders aan de voor en achterkant van het lichaam tot op de zoom van de pij afhing, bedekte dat van de eersten alleen buik en rug. In de late middeleeuwen werden scapulieren nog veel verder verkleind, tot twee symbolische lapjes stof, verbonden door twee linten, voor de leden van geestelijke broederschappen. Op laat-middeleeuwse schilderijen wordt Maria, met of zonder Kind, afgebeeld die de gelovigen een dergelijk klein scapulier aanbiedt.¹¹

Van deze kleine scapulieren bestonden verschillende vormen, die echter in veel gevallen slechts verleend kon worden door geestelijken van één bepaalde kloosterorde. Gebruik van deze scapulieren was aan allerlei regels gebonden. Ze werden gezegend en de nieuwe drager of draagster werd ingeschreven in het lidmaatschapsregister van de scapulierbroederschap die aan die orde verbonden was. Stof en kleur van de scapulieren waren eveneens voorgeschreven, en sloten doorgaans aan bij het ordekleed van de betreffende orde. De kleine wollen lapjes werden onder de gewone kleding op rug en borst gedragen, meestal dag en nacht, en de dragers waren verplicht bepaalde kerken of kloosters te bezoeken. Aan het dragen van het scapulier en het voldoen aan de daaraan verbonden devotionele plichten waren aflaten verbonden.

De oudste scapulieren — dat van de H. Drievuldigheid (trinitariërs), dat van de Zeven Weeën van Maria (servieten) en het bruine scapulier (carmelieten) — worden teruggevoerd op de eerste helft van de dertiende eeuw, maar of deze scapulieren ook toen al een rol speelden in de lekendevotie is niet zeker. Devotie tot het bruine scapulier, waaraan een buitengewoon krachtige aflaat verbonden was, is pas goed aantoonbaar vanaf de vijftiende eeuw, algemeen werd het dragen van scapulieren waarschijnlijk pas in de zestiende.¹² In de zeventiende eeuw propageerden de Theatijnen, een orde die de idealen van de katholieke reformatie uitdroeg, naast deze

Utrecht, Warmondcollectie, inv. nr. 92B14, deel II, f. 154v-163v, f. 159r, Amsterdamse stadsbestuurders maakten er bezwaar tegen dat katholieken met openlijk gedragen rozenkransen en kerkboeken naar hun 'schuilkerk' trokken, H.C. de Wolf, *De kerk en het Maagdenhuis. Vier episoden uit de geschiedenis van katholiek Amsterdam*, Utrecht/Antwerpen 1970, 114.

¹⁰ Karl Suso Frank, 'Rosenkranz', *LThK* VIII (1999), 1302-1307, Kirfel, *Rosenkranz*, 12.

¹¹ B.v. Elisee de la Nativité, *Le scapulaire*, 25, Knippenberg, *Devotionalia* I, 31, *DIP* 8, 1409.

¹² Karl Suso Frank, 'Skapulier', *LThK*, Bd. IX, 653, A. Michel, 'Scapuliare', *Dictionnaire de theologie catholique*, vol., 1254--1259, Elisee de la Nativité, *Le scapulaire*, 28, G. Rocca, 'Scapolare', *Dizionario degli istituti di perfezione (DIP)*, vol. 8, 1015-1018. Deze regelgeving lijkt pas echt gesystematiseerd te zijn in de late negentiende, vroege twintigste eeuw, bij de reorganisatie van de ultramontaanse kerk, de herziening van de congregaties en invoering van het nieuwe kerkelijk wetboek.

bestaande typen een nieuw scapulier, dat van de Onbevleete Ontvangenis. Het was expliciet bestemd voor brede verspreiding onder leken.¹³

Het gebruik om een kruisje als sieraad om de hals te dragen lijkt eveneens een product van de Contra-Reformatie. Het is mogelijk een afgeleide van het bisschopskruis, dat in de late middeleeuwen dikwijls een reliekhouder was. Het gebruik van dergelijke kruisen lijkt ook bij vooraanstaande leken in zwang gekomen te zijn.¹⁴ Gegevens over het kruis als sieraad moeten grotendeel afgeleid worden uit inventarislijsten en afbeeldingen. De eersten zeggen alleen iets over het bezit, niet over het gebruik. Afbeeldingen laten zien hoe mensen zichzelf afgebeeld wilden zien, of tonen hen in het voorkomen dat de kunstenaar hun meegaf, eerder dan hoe ze er doorgaans uitzagen. Als halssieraad verschijnt het op portretten en in juwelen-inventarissen vanaf het begin van de zestiende eeuw. De jonge Maximiliaan van Oostenrijk en zijn zuster Elisabeth werden in 1530 afgebeeld met om de hals een juweel, bestaande uit in een kruisvorm gezette edelstenen.¹⁵ Mogelijk duidde dit op de rol van de (toekomstige) vorst als verdediger van de christenheid tegen ketterij of de groeiende dreiging van de islamitische Ottomanen.

Met edelstenen bezette kruisen, zowel in de Latijnse, als de Griekse en Maltezer variant, zouden vanaf die tijd vooral als vrouwensieraad bij voortdurende populair blijven. Een dergelijk juweel duidde doorgaans op een katholieke achtergrond van de draagster, al lijkt hierin wel enige speelruimte geweest te zijn. In 1688 klaagde een Franse dame dat mensen kruisen droegen, niet uit devotie, maar om ermee te pronken.¹⁶ Hoe het stond buiten de adel behoeft nog nader onderzoek. In de zeventiende eeuw komt het eenvoudiger gouden kruisje als halssieraad voor op Zuid-Nederlandse portretten, met name bij kinderen uit gegoede burgerfamilies.¹⁷ Het gaat daarbij vrijwel altijd om katholieken. In Frankrijk werd in de achttiende eeuw de oprechtheid van protestantse bekeerlingen tot het katholicisme gemeten aan de bereidheid gedurende langere tijd onafgebroken een Latijns kruis te dragen.¹⁸ Van Lennep kon in zijn Ferdinand Huyck een katholieke boerin vanzelfsprekend getooid

¹³ Labis, *Onderrigtingen*; Knippenberg, *Devotionalia*, deel I, 29-34.

¹⁴ Gans, *Juwelen en mensen*, p. 28-29, afb. 159.

¹⁵ Gans, *Juwelen en mensen*, afb. 10 en 11.

¹⁶ Diana Scarisbrick, *Jewellery*, London (B.T.Batsford Ltd) 1984, p. 17, 23, 39, Gans, *Juwelen en mensen*, p.

¹⁷ Jan Baptist Bedaux en Rudi Ekkart, *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700*, Ludion, Gent&Amsterdam 2000, p. 30, 31, 40, 78, 137, 138, 143, 145, 165 Mogelijk werden de kruisjes vooral bij kinderen afgebeeld om hun onschuld te benadrukken. Kinderportretten hebben dikwijls, vooral via het bijwerk, moraliserende betekenissen, Bedaux, 'Inleiding', *ibid.*, p. 19-24.

¹⁸ Pierre Bourguet, *Het Hugenotenkruis. 'Hugenoten', de geheimzinnige scheldnaam* (Nederlandse bewerking van een Franse brochure, samengesteld uit artikelen in het weekblad *Reforme*), Haarlem 1952, p. 9. Ze moesten andere sieraden, met name het 'duifje' verkopen, en daarvan bewijs kunnen overleggen. Deze regeling (1739) wordt gezien als een bewijs voor het in zwang zijn van het Hugenotenkruis in die tijd, hoewel dit niet met zoveel woorden gezegd wordt, een een duif ook zonder kruis een 'protestants' sieraad geweest lijkt te zijn, alternatief voor het kruis.

met een gouden kruishanger opvoeren.¹⁹ Dit suggereert dat het dragen van kruisen voor katholieken algemeen geworden is. De kruishanger lijkt in de achttiende eeuw minder kritiek opgeroepen te hebben dan de rozenkrans. Wellicht houdt dit verband met het neutraler karakter van dit algemeen-christelijk symbool, dat beter paste bij het christelijk-moralistische verlichte gedachtengoed, dan het middeleeuwse aftelsnoer voor het repeterende, mechanische en als superstitieus ervaren rozenkransgebed.

Naast kruisen en rozenkransen werd in de vroeg-moderne tijd ook het Agnus Dei als sieraad gedragen. Het Agnus Dei is een wassen medaillon met de afbeelding van het Paaslam. De was voor de vervaardiging van deze medaillons, aanvankelijk afkomstig van overgebleven paaskaarsen, werd vanaf de vijftiende eeuw eens in de zeven jaar door de paus gewijd. Aanvankelijk werden de lammetjes alleen uitgedeeld aan hoogwaardigheidsbekleders, maar al in de vijftiende eeuw groeide de vraag ernaar sterk en kwamen ze in grotere hoeveelheden beschikbaar.²⁰ Gelovigen bewaarden het wassen lammetje in een reliekhouder of droegen het in een zilveren of gouden montuur om de hals. Ook werden dergelijke hangers gebruikt als sieraad voor heiligenbeelden in kerken. In 1699 berichtte de *Amsterdamsche Courant* dat de paus de bruid van de Rooms Koning onder andere ‘galantereyen’ een Agnus Dei geschonken had. Het dragen ervan was niet verbonden aan het lidmaatschap van broederschappen, maar het was in deze tijd kennelijk toch nog tamelijk exclusief, niet iets dat iedereen bezat of kon dragen. Het Agnus Dei moest gelovigen verzekeren van de kracht van het gebed van heel de kerk, ook voor het eigen leven. Het gaf tevens blijk van aanhankelijkheid aan de paus, die de medaillons wijdde.²¹

Met uitzondering van het onder de kleding gedragen scapulier konden deze religieuze accessoires als sieraad gedragen worden, maar ze hadden toch vooral een devotionele waarde. Hoewel ze allereerst bedoeld waren om de drager aan zijn of haar religieuze plichten te herinneren, waren ze waarschijnlijk in veel gevallen ook gewaardeerd als amulet, voor het afweren van kwade invloeden. Duidelijk aanwijsbaar is dat bij het kruisje, dat soms vervaardigd werd van materialen waaraan een geneeskrachtige of anderszins gunstige werking werd toegeschreven, of waarin zegen- of afweerspreuken werden gegraveerd, en bij het Agnus Dei, dat ook door theologen aangeprezen werd als amulet tegen ziekten, noodweer en andere tegenspoed, en ter bespoediging van bevallingen of het doorkomen van babytandjes. Hiervoor was het voldoende om fragmenten van gewijde Agnus Dei-medaillons ingenaaid in zakjes te dragen.²²

¹⁹

²⁰ Adolph Franz, *Die kirchliche Benediktionen im Mittelalter*, 2 dln, Freiburg 1909, deel 1, p. 560, 567.

²¹ M.G.A. (Bix) Schipper van Lottum, *Advertenties en berichten in de Amsterdamsche Courant, uitgetrokken op kleding, stoffen, sieraden en accessoires tussen de jaren 1672-1765*, Amsterdam 1993-..., afl. 4b1, p. 337 (31 jan. 1699), Charles Caspers en Toon Brekelmans, De kracht van gebed en het Agnus Dei. Volksgeloof en volksvroomheid in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, in: Jozef Lamberts (red.), *Volksreligie, liturgie en evangelisatie*, Amersfoort 1998, pp. 79-105.

²² Hanns Otto Münsterer en Manfred Brauneck, *Amulettkreuze und Kreuzamulette. Studien zur religiösen Volkskunde*, Regensburg 1983, Caspers en Brekelmans, “De kracht van gebed en Agnus Dei”, Knippenberg, *Devotionalia*, deel I, pp. 197-200.

Protestanten hebben in de vroegmoderne periode geen alternatieve vormen van religieus accessoire ontwikkeld. Verfraaiing van het lichaam, als ‘tempel van de heilige Geest is’ achtten zij nodig en nuttig, zodat kleding en lichaamsversiering ook voor hen een religieuze of moraliserende betekenis konden krijgen. In piëtistische kring werd het aankleden bij het opstaan wel aangegrepen als aanleiding voor een meditatie over het mijden van overdaad en wereldse pracht, of over ‘het aandoen van de gerechtigheid van Christus, die ons toegerekend wordt en die wij als een kleed aantrekken.’ Kleding en sieraden dienden echter vooral een aanduiding te zijn van de positie waarin men door God was gesteld. Gebruik van christelijke symbolen in die verfraaiing werd vermeden, mogelijk als afwijzing van het mogelijke amuletkarakter ervan: alleen de wereldlijke staat werd getoond.²³

Scapulieren en rozenkransen ontwikkelden zich zo vanaf de late middeleeuwen tot materiële hulpmiddelen voor de lekendevotie. Zij herinnerden de drager aan zijn of haar religieuze plichten. In de late middeleeuwen lijkt deze functie te overheersen: rozenkrans of scapulier hielpen de drager een religieuze dispositie te cultiveren. Het op de huid gedragen wollen scapulier was voortdurend voelbaar. De rozenkrans, die geregeld door de vingers gleed, hielp de gelovige zich te concentreren op het gebed, en was ook, wanneer hij niet in gebruik was, voelbaar en zichtbaar aanwezig. De kralen werden opzettelijk zo gemaakt dat ze prettig aanvoelden, en er mooi uitzagen. Later verschuift de nadruk van het cultiveren naar het etaleren van die dispositie. De zichtbaar gedragen rozenkrans, was al vroeg bedoeld om ook anderen tot groter devotie aan te sporen,²⁴ en het kruisje om de hals maakte iemand kenbaar als katholiek. De disciplinerende werking verdween daarmee echter niet. Wie zich aan de buitenwereld nadrukkelijk vertoont als devoot of katholiek, is het aan zijn stand verplicht zich daar tenminste ook naar te gedragen. De omgeving, zowel gelijkgestemd als andersdenkend, zal dat ook verwachten en via sociale controle afdwingen.

De Contra-reformatorische ambities om de gelovigen aan een striktere religieuze vorming te onderwerpen leidden tot een gerichtere propaganda voor het dragen van de genoemde accessoires en een wijder verspreid gebruik. Kruisjes en rozenkransen lijken onder katholieke leken algemeen geworden te zijn. Aan het dragen van scapulieren en Agnus Dei medaillons waren bepaalde restricties verbonden. Onduidelijk is in hoeverre het gebruik van de verschillende accessoires voorbehouden bleef aan leden van broederschappen, die overwegend uit de sociale elite recruteerden. Als hulpmiddelen bij religieuze disciplineren werden ze van bovenaf aangereikt, en hadden ze een kerkelijk gesanctioneerde betekenis.

De negentiende eeuw: accessoires in dienst van religieuze mobilisatie

In de negentiende eeuw wordt het religieus accessoire, in de vorm van gedragen rozenkransen, scapulieren, kruisjes en medailles, massaal geproduceerd en gedragen.

²³ Irene Groeneweg, ‘Regenten in het zwart: vroom en deftig?’ In: Reindert Falkenburg e.a., *Beeld en zelfbeeld in de Nederlandse kunst, 1550-1750*, Waanders, Zwolle 1995, p. 199-251, zie ook Gisbertus Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, uitg. C.A. de Niet, 2 dln., De Banier, Utrecht 1996, dl. 2, p. 293, 308.

²⁴ Winston-Allen, *Stories of the Rose*, 113, 116

In deze periode ontwikkelde zich, onder clericale leiding, een specifiek katholieke moraal en levensstijl, gebaseerd op een sterk anti-moderne toespitsing van de kerkelijke leer. Het kerkvolk werd gemobiliseerd door middel van katholieke massadevoties, ondersteund door nieuwe propagandamiddelen als dagbladen en tijdschriften, inzet van het moderne massavervoer voor de pelgrimstochten naar Lourdes en andere bedevaartsoorden. Deze mobilisatie was niet louter religieus of devotieel, maar viel samen met het ontstaan van de politieke partijvorming dat deze periode kenmerkte. De zo ontstane confessionele groepscultuur werd ondersteund door een nieuwe, geheel gemechaniseerde industrie die goedkope devotionalia produceerde: beelden, prentjes, scapulieren en medaillons, rozenkransen en nog veel meer.

Al deze toen hoogst moderne vormen van populaire mobilisatie verwezen nadrukkelijk terug naar middeleeuwse, ‘Gotische’ vormen. De middeleeuwse vroomheid werd geïdealiseerd, en wonderverhalen gecultiveerd en gepopulariseerd. Het misprijzen van althans de elite in de late achttiende eeuw, voor de meer uitgesproken katholieke devotionalia verdwijnt compleet vanaf de jaren 1820-1830. Waar de door leken op het lichaam gedragen devotionalia voorheen beperkt en vrij strikt gereguleerd was geweest, werden de scapulieren, rozenkransen, kruisen en medaillons nu voor alle lagen van de bevolking gepropageerd. Zo schafte paus Gregorius XVI in 1838 de verplichting af om zich voor het verkrijgen van een scapulier in te schrijven in een broederschap.²⁵ Ze werden daarmee voor het eerst werkelijk populair en volks.

Gedragen accessoires onderscheidden zich daarmee niet van de overige katholieke devotionalia, waarmee behalve het lichaam ook het huis werd opgesierd. Ze zijn in de dan ook voor de negentiende eeuw niet langer apart daarvan te beschrijven. Devotionalia werden massaal mechanisch geproduceerd. Ze waren bestemd voor zo breed mogelijke lagen van het volk. Ze waren goedkoop, en aangepast aan een populaire, of, zo men wil, vulgaire, smaak. Deze voorwerpen voldeden daarom niet aan enigerlei artistieke maatstaf. Het waren bovendien gebruiksvoorwerpen. Ze werden niet voor de eeuwigheid gemaakt. Sommige zaken, zoals papieren processievaantjes en prentjes van bedevaartsoorden, waren voor een deel een wegwerpproduct: na terugkeer van de processie of bedevaart werd het een tijdje bewaard of opgehangen als aandenken, om te zijner tijd vervangen te worden door een nieuw souvenir. Kleine beeldjes, eerst van pijpenaarde, later van metaal, en stroken papier met "de lengtemaat van Christus" werden in broek- en rokzakken meegedragen, en waren onderhavig aan slijtage. Gipsen beelden, wijwatervaatjes en religieuze voorstellingen voor aan de wand waren behalve hulpmiddel bij de vroomheid ook gewoon huisraad, dat kapot ging, versleet of uit de mode raakte.²⁶

Onder de accessoires lijkt het kruisje om de hals, als algemeen herkend kenmerk voor de katholieken, in brede kring gangbaar gebleven te zijn. De rozenkrans beleefde in de negentiende eeuw een sterke opleving. Talrijke congregaties en broeder- en

²⁵ Labis, *Onderrigtingen*, p. 13-14.

²⁶ Knippenberg, *Devotionalia*.

zusterschappen werden in deze eeuw opgericht die gewijd waren aan de rozenkrans.²⁷ Ook werden in de negentiende eeuw nog nieuwe scapulieren geopenbaard, of zijn bestaande scapulier-devoties door de pausen erkend. De in Nederland meest verbreide zijn: het scapulier van het Bitter Lijden en de Heilige Harten van Jezus en Maria, verbonden aan de paters Lazaristen; het scapulier van het Heilig Hart en het scapulier van de H. Jozef. In de negentiende eeuw werden de scapulieren van Carmel, het H.Hart, OLV van Goede Raad en van de H.Jozef wel samengevoegd, aan één paar bandjes, tot het zogeheten viervoudig scapulier. Het was niet ongebruikelijk om kinderen bij de eerste communie ook een scapulier te verlenen. Het dragen van scapulieren moet in de negentiende eeuw zeer populair geweest zijn, al is over de precieze verspreiding weinig bekend.²⁸

Wollen scapulieren versleten bij het dragen.²⁹ Zoals er speciale regels waren om een scapulier voor het eerst opgelegd te krijgen, waren er ook regels om een versleten scapulier te vervangen voor een nieuw exemplaar, zonder dat de geestelijke werkzaamheid ervan verminderde. Paus Pius X gaf in 1910 toestemming om in plaats van een of meerdere wollen scapulieren een scapuliermedaille te dragen, die dezelfde geestelijke waarde had, maar duurzamer, comfortabeler, ‘toonbaarder’ en hygiënischer was. Wel moest men eerst een gewoon scapulier verkrijgen, daarna mocht dit pas vervangen worden door de medaille. Ook de medaille moest door een priester gewijd worden, en wel door een priester van de orde die de bevoegdheid bezat ook het oorspronkelijke scapulier te wijden. Verving men meerdere scapulieren door één medaille, dan moest deze dus door meerdere priesters gezegend worden. Ook aan het uiterlijk van de medaille waren regels gesteld: aan de voorkant moest Jezus met het Heilig Hart zijn afgebeeld, aan de achterzijde Maria.³⁰

Waarschijnlijk werd deze ontwikkeling van scapulier naar medaille mede ingegeven door de populariteit van de medailles die geproduceerd en verkocht werden op bedevaartplaatsen. De meest populaire van deze medailles waren de zogeheten Wonderdadige Medaille en de medailles van Lourdes. De Wonderdadige of Miraculeuze Medaille dankt haar ontstaan aan de verschijning van Maria aan Catharina Labouré, toen nog novice van de Dochters van Liefde, in de Parijse Rue du Bac in 1830. De Maagd droeg haar op ervoor te zorgen dat er medailles geslagen werden met haar afbeelding en een gebed om bijstand. Aan dragers van de medaille werd de goddelijke genade beloofd. Inderdaad werden al snel wonderbaarlijke genezingen en aanverwante wonderen gemeld, die toegescheven werden aan het dragen van de medaille. Deze werd, en wordt nog steeds, in miljoenen exemplaren verkocht, en tot op de dag van vandaag is de kerk in de Rue du Bac een

²⁷ Frank, ‘Rosenkranz’, 1306-1307.

²⁸ Labis, *Onderrigtingen*; Knippenberg, *Devotionalia*, I, 29-34, Rocca, ‘Scapolare’, *DIP* 8, 1015-1018.

²⁹ Deze scapulieren zijn minder goed geconserveerd dan de rozenkransen en medailles. Ze worden wel verzameld, maar dat is een vrij specialistische hobby. *Devotionalia* 4/23 (1985) 128 roept verzamelaars van stoffen scapulieren op zich te melden en belooft publicatie van namen in een volgend nummer, voor betere communicatie en uitwisseling, maar dit initiatief lijkt verzand

³⁰ A. Koenders, *Over scapulieren en scapulier-medaille*, Venlo 1912. (UB Utrecht)

pelgrimsoord.³¹ In Lourdes werden al zeer snel na het op gang komen van de bedevaart naar de plaats waar Maria was verschenen aan Bernadette Soubirous, speciale medaillons geslagen en op de markt gebracht, met de afbeeldingen van Maria, de grot, Bernadette en de op de plaats van de verschijning verrezen kerken. De eerste verschijningen vonden plaats in 1858. Het kerkelijk onderzoek duurde tot 1862. Vanaf die tijd kwamen tegelijkertijd de bedevaarten en de productie van medailles op gang.³²

Ook protestanten zetten hun religieuze normen en waarden in voor de opbouw van hun eigen distinctieve groepscultuur, binnen het verband van natie of volksdeel. Dat heeft één gedragen accessoire opgeleverd, het hugenotenkruisje, dat in vergelijking met de katholieke devotionalia een marginaler rol gespeeld heeft. Het is een gelijkarmig kruisje, waarvan de uiteinden van de armen gespleten zijn en elk van de acht punten van een balletje voorzien. Tussen de armen is een fleur de lys aangebracht. Aan de onderste arm hangt een duifje, met gespreide vleugels en het kopje naar beneden. Het zou onder Franse Hugenoten in de achttiende eeuw in gebruik zijn geweest, als onderling herkenningsteken en als tegenwicht tegen de dominante katholieke cultuur.³³ Op dit moment is het populair onder de leden van de Hugenotenverenigingen in verschillende landen, waarin de afstammelingen van gevluchte Hugenoten zich voornamelijk met genealogie bezig houden. Het lijkt daar allereerst een ‘heraldieke’ functie te hebben, aangezien lang niet al deze afstammelingen zelf nog protestant zijn of zichzelf willen onderscheiden van katholieken. Die functie kreeg het wel in Nederland rond 1950. De kleine protestantse gemeenten in het overwegend katholieke Limburg en Brabant waren na de oorlog in financiële problemen. In het kader van een landelijke fondswervingsactie heeft men het Hugenotenkruis op de markt gebracht, in goud en zilver als halssieraad voor vrouwen, en voor mannen als speld op revers of das, verzilverd op theelepeltjes en als houten wandversiering.³⁴

Vanwege hun alledaagsheid, het kitscherig uiterlijk en hun alomtegenwoordigheid is er lange tijd weinig aandacht besteed aan negentiende- en twintigste-eeuwse devotionalia. Materiële cultuur was tot voor kort vooral het domein van kunsthistorici,

³¹ Knippenberg, *Devotionalia* I, 35-38.

³² Jos Philippen, ‘De medailles van Lourdes. Een bijdrage tot de religieuze numismatiek’, *De Brabantse Folklore* 244 (1984) 342-368

³³ De Duitse HugenottenVerein (gest. 1890) onderhoudt een website met links naar de zusterverenigingen in de rest van de wereld en overige voor de leden nuttige adressen, www.hugenotten.de. Op deze pagina’s geldt het kruisje als herkenningsteken voor de in Frankrijk vervolgte Hugenoten sinds de zeventiende, of soms zelfs zestiende eeuw. Deze claims steunen volledig op de artikelen van Bourguet, genoemd in de volgende noot. De wens voor een lange stamboom lijkt hier de vader van de gedachte.

³⁴ Pierre Bourguet, *Het Hugenotenkruis. ‘Hugenoten’, de geheimzinnige scheldnaam* (Nederlandse bewerking van een Franse brochure, samengesteld uit artikelen in het weekblad *Reforme*), Haarlem 1952. De Waalse kerken surften mee in deze actie. Als organisatoren worden genoemd de stichtingen Steunfonds voor het Protestantse Zuiden en de Vrienden van Paron, H.J. van Schalkwijk, *Kruisen. Een studie over het gebruik van kruistekens in de ontwikkeling van het godsdienstig en maatschappelijk leven*, Hilversum (Gooi en Sticht) 1989, p. 172-176, 324.

en deze objecten vielen doorgaans niet binnen de criteria die voor kunst golden. Pas in de late twintigste eeuw werd kitsch ook vertederend, een herinnering aan een verleden dat men, nu het eenmaal veilig voorbij was, wel met enige weemoed wilde koesteren. Devotionalia zijn inmiddels gewilde verzamelobjecten, waarvoor alleen al in Nederland en Vlaanderen zesmaal per jaar beurzen georganiseerd worden.³⁵

De functie van de gedragen devotionalia is in deze periode iets verschoven ten opzichte van de eerdere eeuwen. Het cultiveren en etaleren van religieuze dispositie speelde voor individuele dragers ongetwijfeld nog steeds een rol, maar overheersend is de functie van identiteitsdrager. De accessoires werden teken van het behoren tot een maatschappelijke groep, of, in het Nederlandse geval, een katholiek of protestants volksdeel. Het dragen van deze devotionalia ‘hoorde erbij’, voor iedereen en vaak al op jonge leeftijd. Ze droegen niet de vroomheid, maar de confessionele identiteit en daarmee vaak ook de politieke kleur van de drager uit.

De laatste tijd: verkondiging en ironie

Vanaf de jaren 1960 is het gebruik van de negentiende eeuwse katholieke devotionalia snel verdwenen. De nieuwe openheid die het Tweede Vaticaans Concilie bracht leidde, zeker in Nederland, al zeer snel tot een grondige afkeer van alles wat het ‘rijke roomse leven’ had gekenmerkt: de clericale leiding en de geslotenheid van het verzuilde leven zogoed als de veelheid van devotionalia in de vorm van beelden, verenigingsvlaggen en -vaandels, devotieel drukwerk en zaken als rozenkransen en medailles. De uiterlijke vormen ervan pasten niet meer in de moderne woninginrichting en mode, maar bovenal leidden de associaties die deze voorwerpen opriepen aan de autoritaire vormen van het kerkelijk leven tot hun snelle verdwijning. Ook de kerkelijke leiding pleitte voor versobering. Het Agnus Dei werd vanaf 1965 überhaupt niet meer gewijd. Katholieke devotionalia werden massaal afgeschaft, niet gemoderniseerd.³⁶

Het hugenotenkruis, met zijn decoratieve, zelfs wat gedistingeerde voorkomen, leeft nog voort in meer confessioneel-protestantse kringen, en is daar tot op zekere hoogte een geuzenteken.³⁷ Opmerkelijker echter is de grote opgang die het aan en op lichaam en kleding dragen van (andere) religieuze symbolen en afbeeldingen in protestantse en meer oecumenische kring gemaakt heeft in de tweede helft van de twintigste eeuw, juist op het moment dat de traditionele katholieke accessoires verdwenen. In de jaren 1960 en 1970 werd met name door jongeren veelvuldig het Taizé-kruis gedragen. Dit kruisje, gevormd door een sterk gestyleerde neerdalende duif, was het beeldmerk van

³⁵ Een mooie illustratie daarvan biedt het tijdschrift *Devotionalia*, opgezet in 1982 door Dagobert Gooren Ss. Cc. En inmiddels met een oplage van 1000 exemplaren. Het geeft achtergrondinformatie over devotionalia, en is een communicatieplatform voor uitwisseling via ruil of verkoop (Vraag- en aanbod-rubriek, advertenties, aankondiging devo-beurzen). Met enige regelmaat groeien verzamelingen uit tot privé-musea, die voor bezoek worden opengesteld.

³⁶ Caspers en Brekelmans, “De kracht van het gebed”, p. 99. Er valt hier een parallel te zien met de onderscheidingstekenen van verenigingen en vakbonden: ook hier heerste een uitbundige materiële cultuur in de vorm van insignes, vlaggen en vaandels, oorkonden etc. net als de devotionalia is die zeer snel en vrijwel volledig verdwenen na WOII.

³⁷ Inmiddels ook gesignaleerd op stropdassen, Van Schalkwijk, *Kruisen*, p. 324.

een in de jaren 1940 en 1950 gevormde kloostergemeenschap in de buurt van het Franse Cluny, die zich toelegt op het samenbrengen van mensen in oecumenisch verband voor gebed en bezinning. Vanaf 1957 organiseert men er vooral ontmoetingen voor jongeren uit heel Europa.³⁸

In Amerika ontwikkelde de Jesus-movement nieuwe media om uiting te geven aan het christelijk levensgevoel. Deze beweging ontstond op verschillende plaatsen in de Verenigde Staten rond 1970, en bracht een nieuw soort evangelisatie, buiten de traditionele kerkelijke kanalen. Ze werd gedragen door hippies, vredesactivisten en hun sympatisanten, die zich bedienden van de geëigende informatiedragers van de jeugdcultuur, waarbij moderne muziek een belangrijke rol speelde. Hun festivals werden evangelische manifestaties. Daarnaast produceerden zij eigen kranten en een nog immer vloeiende stroom aan buttons, stoffen labeltjes ("patches") die op kleding genaaid kunnen worden, speldjes, hangertjes (zelfs voorzien van een complete bijbel op micro-chip), ringen, sleutelhangers en bumper-stickers, en natuurlijk ook bedrukte T-shirts. De commercie heeft daar gretig op ingehaakt. Christelijke boekwinkels vormen een geëigend verkoopkanaal voor deze spulletjes.³⁹ Overigens is de laatste jaren ook weer een toenemende belangstelling voor katholieke devotionalia waar te nemen, zowel van beelden en prentjes als van rozenkruisen, scapulieren en medailles.⁴⁰

"Christelijke" sieraden, T-shirts met opgedrukte boodschap en andere reli-produkten hebben inmiddels ook de wereld buiten de VS veroverd. Het Duitse bedrijf Uljō verkoopt christelijke geschenken, waaronder ook een uitgebreide collectie petten en T-shirts met christelijke spreuken en symbolen. Het WWJD (voor: What Would Jesus Do?)-logo en het visje lijken het populairst. Wort im Bild is in de eerste plaats een christelijke boekhandel, maar biedt ook geschenkartikelen aan, waaronder bijouerieën in de vorm van kruisjes en visjes. In Nederland heeft kort het internetbedrijf HETISZO bestaan, dat zich toelegde op bedrukte T-shirts en sweatshirts. De bedoeling van het enigszins cryptische neologisme, de letterlijke vertaling van het bijbelse "amen", dat ook als opdruk op de kleding werd gebezigd, was om uit de omgeving van de drager vragen op te roepen, waarop deze kon reageren met een christelijk getuigenis. Aanmerkelijk succesvoller lijkt de Gospelsjop, waar naast boeken en muziek ook kleding, sieraden en andere hebbedingen met een christelijke boodschap worden aangeboden. Ook hier is evangelisatie belangrijk. De kleding wordt gebracht onder het label Inside Out – Radical Witness Wear (166 designs in 450 uitvoeringen). Als toelichting wordt

³⁸ www.taize.fr

³⁹ Cf. <http://one-way.org/jesusbovement/> en www.jpusa.org, McDannell, 'Christian Retailing', 248-259.

⁴⁰ McDannell, 'Christian Retailing', 262. Voor de recente ervaring b.v. www.prayrosary.com, www.getfed.com, www.trialofamerica.com, waar rozenkransen en (uitsluitend) het bruine scapulier worden aanbevolen, waar ze besteld kunnen worden, gecombineerd met tips over 'improving your health' en hoe reizen naar Fatima, Jeruzalem en Tahiti (?) te winnen. Voor de voortdurende populariteit van het bruine scapulier zie ook <http://carmelnet.org/> Op deze website valt een 'scapularshop' aan te klikken, waar men elektronisch vele uitvoeringen van het scapulier kan bestellen, alsook een reeks zelfmaak-kits, compleet met opstrijkbare afbeeldingen. Post, De Madonna van de Bijenkorf????

daarbij gegeven: "Het dragen van onze kleding vraagt lef, en daarmee ook een stuk radicaliteit. Het is de afspiegeling van wat er binnen in je leeft (Inside Out). Jij hebt je gerealiseerd wat het is dat Jezus voor jou aan het kruis gehangen heeft. Als drager van deze kleding ben je daar een levend reclamebord van. Wat wij graag zouden willen is dat deze designs je helpen om mensen tot God te brengen."⁴¹ Via verschillende verkoopkanalen zijn gevlochten WWJD-armbandjes verkrijgbaar. Ze sporen de drager voortdurend aan heel het leven in te richten naar het voorbeeld van Jezus, maar zijn, net als de HETISZO-kleding ook bedoeld als aanleiding tot getuigenis. Ze worden echter ook als "gewone" modieuze armbandjes gedragen, zonder evangeliserende bijbedoelingen. Het acronym wordt ook verwerkt in ringen, hangertjes en kleding.⁴²

Hoewel veel evangelische christenen geen problemen (meer) lijken te hebben met het Latijnse kruis, is in sieraden en kledingopdruk vooral de vis een belangrijk symbool geworden. Het heeft vrijwel een monopoliepositie in een nieuwe vorm van religieus accessoire: de versiering van de achterkant van de auto. Deze bevlieging is overgewaaid uit de Verenigde Staten, waar de auto als 'second skin' zich leent om de identiteit van de bezitter zichtbaar te maken. Naast het metaalkleurige gestyleerde visje, al dan niet voorzien van de Griekse letters voor ichthus=vis, kan hiervoor overigens ook het gepersonaliseerde kenteken dienen. De Amerikaanse wet staat toe spreuken als *We Are Loved*, of *Jesus Saves* als kenteken te gebruiken, vanwege de beperkte ruimte op een nummerplaat modieus zonder klinkers weergegeven. Mogelijk is dit alles een protestantse variant op de sinds het begin van de twintigste eeuw opgerichte katholieke broederschappen en verenigingen voor het zegenen van voertuigen, van auto's tot kinderstepjes, en ze te voorzien van een St.Christoffeltje.⁴³

Het visje op de auto symboliseert doorgaans geen algemeen christelijk levensgevoel bij de autobezitter, maar eerder een conservatief protestants standpunt. Tegenstanders van dit standpunt hebben een eigen vis-taal ontwikkeld, die in de VS ook commercieel wordt geëxploiteerd. Zo is er een visje met pootjes, de Darwin-fish, waarmee men aangeeft de door Christelijk Rechts bestreden evolutie-theorie te ondersteunen. Een haai 'ontmaskert' de (onchristelijke) agressiviteit van de vis-mensen, zoals die zich uit in haatcampagnes tegen homo's en abortusklinieken (en agressieve rijstijl). Een kale visgraat kondigt het einde van het christendom aan — of geeft uiting aan 'groene' bezorgdheid over aantasting van het leefmilieu. Dolfijntjes worden gepropageerd als alternatief voor humanisten, die zo'n visje ook wel leuk vinden maar niet de verkeerde signalen willen afgeven. Voor wie dit alles te 'fishy' wordt hebben ze ook duiven.⁴⁴

⁴¹ McDannell, 'Christian Retailing', 266-267, www.uljoe.de, www.wortimbild.de, www.hetiszo.nl (Opgestart begin 2001. Het internetbedrijf lijkt inmiddels uit de lucht te zijn.), www.gospelsjop.com

⁴² Zie hiervoor www.scholierenet.com > forum>lifestyle>what would jesus do armbandjes...wat vind je ervan? Discussie loopt vanaf 17 januari 2001. Men discussieert o.a. over de vraag of je zoiets wel kunt dragen als je er niets mee bedoelt.

⁴³ Knippenberg, *Devotionalia*, deel II, 254-255.

⁴⁴ Catalogus van Ring of Fire Enterprises, dat de alternatieve visjes op de markt brengt, te vinden onder www.rof.com en <http://www.meangene.com/darwin/darwin.html>.

Ook in Europa komt de vis inmiddels regelmatig op auto's voor, en ook hier roept het parodie op: enkele jaren geleden bracht de VPRO een bumpersticker uit met een agressieve vis en de tekst "Ik rem alleen voor JEZUSSSS". Het alternatieve e-magazine *Nu wij weer* bood onlangs een aantal voor de Nederlandse markt aantrekkelijke anti-‘EO-visjes’ aan. Hier is de afkeer van de evangelisch-christelijke levenshouding niet toegespitst op de tegenstelling creationisme-evolutieleer, zoals bij de Amerikaanse Darwin-fish, maar op Nederlandse controverses tussen protestants-christelijke en meer seculiere opvattingen rond (on)kerkelijkheid, allochtonen, homoseksualiteit, soft-drugs, ecologie en individualisme.⁴⁵

Christelijke kleding en accessoires hebben buiten de gevestigde kerkelijke organisaties een nieuw publiek gevonden in het arbeidsveld van evangeliserende ‘outreach- ministries’ onder criminelen, verslaafden, alcoholisten en motorduivels — eventueel ook in combinatie. Veel hiervan zijn alweer Amerikaanse initiatieven, maar zij hebben inmiddels ook afdelingen in Europa. Victory Outreach (sinds 1967) en de Unchained Gang (sinds 1982) onderhouden naast hun evangelisatiewerk ook klinieken en centra voor rehabilitatie van de doelgroep. De eerste heeft een eigen kledinglijn, vooral toegesneden op jongeren (G.A.N.G.-gear, voor God’s Anointed Now Generation), en accessoires met het logo, die, naast muziek, gebruikt worden als evangelisatie-hulpmiddelen.⁴⁶ De Unchained Gang, die tevens motorclub is en onder motorgangs zijn voornaamste arbeidsveld heeft, verstrekt bekeerlingen die ook daadwerkelijk alle vorige verslavingen hebben afgezworen een lidmaatschapspatch, om op het motorjack te dragen, gemodelleerd op de kentekens van de reguliere clubs. Leden die niet naar de christelijke norm van de Gang leven worden onderworpen aan een kerkelijke tuchtprocedure, waarbij de patch voor een tijdje kan worden ingenomen. In de late jaren 1990 hebben zich van de Unchained Gang ook andere verkondigende motorclubs afgesplitst, en er is sprake van een ‘missiepost’ in Ierland. Ook afgezien van de eigen patch tooien de leden van deze biker-ministries zich graag met een uitbundig scala aan christelijke afbeeldingen, spreuken en symbolen op T-shirts, patches, stickers op de motor, sieraden en tatoeages.⁴⁷

Een ander voorbeeld van nieuwe christelijke expressievormen is de christelijke tatoeage. In november 1998 is in het Amerikaanse Midwesten de Christian Tattoo Association opgericht, een vereniging van christelijke tatoeëerders. Zij brengen niet alleen op verzoek christelijke voorstellingen aan op hun klanten, maar verspreiden ook christelijke lectuur en organiseren bijeenkomsten waarop door persoonlijk getuigenis, bijbelstudie en kerkdiensten de boodschap kan worden uitgedragen.⁴⁸ Het

⁴⁵ www.nuwijweer.nl , aflevering 8, april-mei 2002, met dank aan Jan Dirk Snel.

⁴⁶ Nederlandse vestigingen: *Leids Dagblad* 18 dec. 2001, internationale homepage op www.victoryoutreach.org

⁴⁷ Home-page van de Unchained Ministry: <http://www.ncci.net/unchainedministries/index.htm> , interviews en veel foto’s in Rich Remsberg, *Riders for God. The Story of a Christian Motorcycle Gang*, Urbana & Chicago 2000.

⁴⁸ De ‘welcome’ page van de Association is te vinden op <http://www.apexcom.net/~hoss/cta.htm> , Verder: *Leidsch Dagblad*, 6 oktober 1999, p. 16, *Los Angeles Times*, 1 november 1999, *Maranatha Christian Journal*, 13 febr. 3902(=1999): <http://www.mcjonline.com/news/news3062.htm> . Over Nederlandse receptie: Irene Cuypers, ‘Hanky Panky op sponsortocht’, *Z. Amsterdams magazine*, 6/2

initiatief tot de oprichting van de CTA lag bij een aantal "wedergeboren christenen" binnen de beroepsgroep van tatoeërders zelf. Een prominent lid van deze groep is "Hoss", die via zijn webpage de beginselen van de Association uitdraagt.⁴⁹ De CTA richt zich met name op de traditionele, wat wildere, clientèle van de tattoo-parlor, maar profiteert ook in het algemeen van de sinds de jaren 1970 hernieuwde belangstelling voor tatoeage als modieuze lichaamsversiering. Hoewel er wel geëxperimenteerd wordt met kunstzinnige afbeeldingen blijkt het niet eenvoudig om voor de inhoud van hun verkondiging andere dan de zeer traditionele beeldtaal te vinden. De meeste christelijke tatoeages komen niet veel verder dan bijbelteksten met of zonder sierrandjes, afbeeldingen van Jezus, kruisen, Heilig Harten, gevouwen handen en meer van zulke populair-christelijke plaatjes.⁵⁰

Fans van dit genre tatoeage verwijzen graag naar de oude christelijke wortels van dit gebruik – dat is ook nodig vanwege een verbod op in de huid gegrifte of geprikte tekens uit Leviticus 19:28. Paulus' uitspraak in Galaten 6:17 dat hij de merktekenen van Jezus in zijn lichaam droeg wordt wel aangegrepen als een voorbeeld van vroege christelijke tatoeage. Inderdaad gebruiken sommige oosterse kerken al sinds de vroegchristelijke tijd religieuze tatoeages, vooral op polsen en handen, op basis van teksten als Zacharia 13:6 en Jesaja 44:5 waar gesproken wordt van merktekenen of wonden aan de handen die aangeven dat iemand aan God toebehoort.⁵¹ Koptische christenen worden nog steeds getatoeëerd, met een simpel kruisje op de pols of als uitgebreide versiering op gezicht en hals. In Egypte zijn zij zo kenbaar als leden van een religieuze minderheid.⁵² Westerse pelgrims naar Jeruzalem (protestant en katholiek) brachten vanaf de zeventiende eeuw tatoeages als een onuitwisbaar souvenir mee. Vooral in Bethlehem kon de klant, net als in een hedendaagse tattoo-parlor uit diverse standaard-motieven kiezen, van simpele kruisen tot een plattegrond van de Via Dolorosa. Ook in de Mariale bedevaartplaats Loretto, in Noord Italië, werden al vanaf de zestiende eeuw pelgrims getatoeëerd, en in Jeruzalem kan het tot

(15 t/m 28 januari 2000) cover en p. 16-19 en Afke van der Toolen, 'Bikers omarmen Jezus' *Leids Dagblad*, kerstbijlage 22 dec. 2001.

⁴⁹ www.tattoosbyhoss.com Hier ook voorbeelden van christelijke tatoeages te vinden.

⁵⁰ Cf. David Morgan, *Visual piety. A history and theory of popular religious images*, Berkeley/Los Angeles 1998.

⁵¹ Paul Perdrizet, 'La miraculeuse histoire de Pandare et d'Echédore, suivie de recherches sur la marque dans l'Antiquité', *Archiv für Religionswissenschaft* 14 (1911) 54-129, cf. Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean world from the second century A.D. to the conversion of Constantine*, Harmondsworth & New York, 1986, 33-34; Mark Gustafson, 'The Tattoo in the Later Roman Empire and Beyond', in Caplan, ed. *Written on the body*, p. 29-30.

⁵² Perdrizet, 'Miraculeuse histoire', 109, Alan Govenar, 'Christian Tattoos' in: *Tattoo Magic*, [Tattoo Time nr. 2 (1988)], ed. D.E. Hardy, p. 7-8, National Geographic....

op heden.⁵³ Ook in India is onder zowel christenen als hindoes de tatoeage nog steeds populair als souvenir aan een bedevaart.⁵⁴

De hedendaagse christelijke tatoeage lijkt echter niet op deze venerabele oosterse traditie terug te gaan. Mogelijk was tatoeage, onder andere met christelijke motieven, regionaal onder zeevarenden al wel een min of meer folkloristisch gebruik, maar het lijkt vooral populair geworden te zijn nadat de ontdekkingsreizen van kapitein Cook in de tweede helft van de achttiende eeuw brachten de tatoeagecultuur van de Stille Zuidzee onder de aandacht van de westerse wereld hadden gebracht. Getatoeëerde ‘wilden’, maar ook blanken, werden als kermisattracties vertoond.⁵⁵ Daarbij ontwikkelde zich een typisch westerse beeldtaal. Religieuze inspiratie vermengde zich hier met nationalisme en ironie. Zeelieden kozen naast afbeeldingen die aan het zeemansbestaan refereren (schepen, ankers, zeemeerminnen, en voor mariniers: de vlag en andere nationale symbolen) en romantiek/erotiek (pin-ups of juist mierzoete herinneringen aan moeder of de geliefde) ook vaak christelijke afbeeldingen. Het kruis en de lijdende Christus speelden een prominente rol. De getatoeëerde dames die zich voor die tijd zeer vergaand blootgaven hadden een zekere voorkeur voor patriottische en christelijke symbolen, waarmee hun erotiserend optreden toch een deugdzzaam, zelfs stichtend karakter kon krijgen.⁵⁶

Tatoeage werd vanaf het einde van de negentiende eeuw, na de invoering van de mechanische tatoeëernaald, vooral iets voor de lagere standen. Het kon gebruikt worden als uiting van sociaal protest, voor Hell’s Angels, de Chicanos van de sloppenwijken in het Amerikaanse Zuiden, naar Australië verscheepten veroordeelde misdadigers en bajesklanten wereldwijd, waarbij christelijke symbolen, zoals bijvoorbeeld de lijdende Christus, op dikwijls zeer dubbelzinnige wijze werden en worden toegepast. De tatoeage, die in het verleden veelvuldig is gebruikt voor het permanent merken van slaven, dwangarbeiders en veroordeelden, leent zich voor allerlei vormen van inversie.⁵⁷ Mensen met een gevangenisstraf achter de rug en afgekickte junks kunnen zich via de tatoeage de christelijke iconografie toe-eigenen om hun status als gerehabiliteerden voor zichzelf en de buitenwereld bevestigen. Maar een christelijke tatoeage kan ook gebruikt worden als een aanklacht tegen de hardheid van penitentiaire regimes binnen zich christelijk noemende culturen. Een kruisigingsscène met de tekst "Vader vergeef hen, zij weten niet wat zij doen" op het

⁵³ Jane Caplan, ‘Introduction’, in: Jane Caplan, ed., *Written on the Body. The Tattoo in European and American History*, Londen (Reaktion Books) 2000, p. xvii-xviii, Juliet Fleming, ‘The Renaissance Tattoo’, *ibid.*, p. 79-81, Henry Ferguson en Lynn Procter, *De kunst van het tatoeëren* (vert. uit het Engels: *The art of the tattoo*, 1998), Lisse 1998, 20, cf. Perdrizet, ‘Miraculeuse histoire’, 112-114.

⁵⁴ Michelle Delio, *Tattoo. Lichaamskunst als spiegel van je ziel* (vert. uit het Engels), Alphen aan den Rijn 1993, 68-69.

⁵⁵ Caplan, ‘Introduction’, xvii-xxii, Stephan Oetterman, ‘On Display: Tattooed Entertainers in America and Germany’, in: Caplan, ed. *Written on the Body*, p. 193-211.

⁵⁶ DeMello, *Bodies of Inscription*, p. 58-59, Steve Beard, ‘De Getatoeëerde dame’ in: Chris Wroblewski, *Getatoeëerde vrouwen...*, afbeeldingen van getatoeëerde dames op p. 9-10, voor de stichtende en educatieve inslag van de rondtrekkende shows, Lawrence Moore, *Selling God*,

⁵⁷ Zo al in de oudheid, C.P. Jones, ‘Stigma and Tattoo’, in: Caplan, ed., *Written on the Body*, p. 10.

lichaam van een strafgevangene lijkt minder een klacht over de zondigheid van het mensdom in het algemeen, dan een provocatie aan het adres van de straffende instantie. Russische gevangenen tatoeëren zich vrijwillig met de onder het communisme onderdrukte christelijke symboliek om hun uitsluiting uit en afkeer van de burgermaatschappij te markeren. Ze vormen een geheimtaal die de rangorde in criminele circuits aangeeft.⁵⁸

Kleding en sieraden met religieuze motieven zijn in de laatste decennia bij uitstek geschikt gebleken als evangelisatiehulpmiddel voor vooral de meer evangelische protestantse groepen. Ze zijn goedkoop te produceren en sluiten zeer nauw aan bij de kledingcodes van jongeren — een belangrijke doelgroep. Het fun-element is daardoor nadrukkelijk aanwezig. In de marketing voor deze spullen wordt echter ook voortdurend naar voren gebracht dat vooral de meer opvallende kleding slechts gedragen kan worden door degenen die voor hun afwijkende overtuiging durven uit te komen. Een ‘getuigende’ dispositie wordt bij de dragers verondersteld, maar tegelijk wordt deze door de verkoopslogans opgewekt en door de sociale controle gecultiveerd. Men wordt geacht te willen durven. Deze tactiek lijkt redelijk succesvol, zowel onder evangelische jongeren als onder de door de outreach-ministries gerehabiliteerde verslaafden en veroordelden. Dit geldt in nog sterkere mate voor de, moeilijk te verwijderen, tatoeage. Het zetten van een tatoeage brengt een volledig commitment tot uitdrukking.

Daarnaast is er echter ook de knipoog naar al deze goede bedoelingen en christelijke zendingssijver. Van haute couture en superluxe bijous tot aan goedkope sieraden, bumperstickers en tatoeages worden de christelijke voorstellingen geparodieerd. Soms gebeurt dat vriendelijk: "we may tweak a classic" zegt Fennell bij zijn van edelstenen flonkerende kruisen. In de gevangenistatoeages is daarentegen sprake van regelrechte omkering van de ‘reguliere’, of traditionele waarde van de gebruikte symbolen. Daarbij lijken ze volledig losgezongen van de "oude" betekenissen als hulpmiddelen bij het cultiveren of etaleren van een religieuze dispositie. Ook zijn de verschillende voorstellingen niet meer strikt gekoppeld aan de confessionele identiteit van de drager.

Accessoires als indicatie van de veranderende rol van religie?

Tot voor kort waren de materiële aspecten van de religie voor zover die geen rol speelden bij de liturgie, voor historici van het christendom niet interessant. Belangstelling voor devotionalia is er in Nederland vooral onder de verzamelaars van religieuze kitsch. Pas met de opkomst van een nieuwe vorm van "religious studies" is er van wetenschappelijke zijde enige aandacht voor. Een mooi voorbeeld is het

⁵⁸ Margo DeMello, *Bodies of Inscription. A cultural history of the modern tattoo community*, Durham & London 2000, 44-70, Hamish Maxwell-Stewart and Ian Duffield, ‘Skin-Deep Devotions: Religious Tattoos and Convict Transportation to Australia’, in: Caplan, ed., *Written on the Body*, p. 118-135, Abby M. Schrader, ‘Branding the Other/ Tattooing the Self: Bodily Inscription among convicts in Russia and the Soviet Union’, in: Caplan, ed. *Written on the Body*, p. 174-192, Bart Rijs, ‘Geheimtaal’ (recensie van een boek van Dantsig Bardajev over Russische gevangenistatoeages), *Volkskrant* kunstpagina, 19 nov. 2001.

Material Christianity Project dat van 1995 tot 2001 liep aan Divinity School van de Vanderbilt University.⁵⁹ Onze Workshop ligt uiteraard in diezelfde lijn.

Tot op zekere hoogte is de positie van materieel christendom vergelijkbaar met die van "ritual studies" een generatie terug. Ook bij ritueel gaat het om de buitenkant van religie. Ritueel, opgevat als geformaliseerd handelen volgens strikte kerkelijke voorschriften en vergaand voorbehouden aan de geestelijkheid, heeft lange tijd een slechte pers gehad. Ook hier is sprake van een recente opleving in de wetenschappelijke belangstelling. Inmiddels is de bestudering van ritueel uitgegroeid tot een bloeiend onderzoeksveld, waarop cultureel antropologen, cultural analysts, historici, theater- godsdienst- en liturgiewetenschappers elkaar ontmoeten. Ritueel wordt daarbinnen niet alleen binnen religieuze contexten bestudeerd, maar wordt beschouwd als een belangrijke invalshoek voor de bestudering van de interactie tussen individuen, groepen en de cultuur in het algemeen.

Wanneer het dragen van religieuze kentekenen aan op op het lichaam beschouwd wordt als een vorm van ritualisering, komt een heel scala aan theorieën, ontleend aan ritual studies, beschikbaar om dit gebruik van enige achtergrond te voorzien. Het dragen van devotionalia aan of op het lichaam, of zelfs onder de huid, kan gezien worden als een "body technique", een "habitus" die vele functies in zich verenigt. Het is geleerd gedrag, dat zijn betekenis ontleent aan de omringende cultuur, dat bepaalde waarden communiceert en tegelijk interioriseert, waarmee de drager zijn omgeving en zichzelf kan manipuleren of transformeren.⁶⁰ De betekenis van het gedrag, in dit geval het dragen van kleding en lichaamsversiering, kan ontleend zijn aan de heersende cultuur, of juist aan een groeps cultuur die er een variant van het heersende vertoog op na houdt, of dat volledig verwerpt. Bij het gebruik van christelijke voorstellingen kan in het laatste geval bovendien een spanning opgeroepen worden tussen de heersende waarden van de westerse cultuur en de anderssoortige waarden van de alternatieve groeps cultuur, waarmee de aanklacht of het protest versterkt wordt.

Een wat structuralistische analyse is ook mogelijk. In de loop van de tijd is het dragen van accessoires gebonden geweest aan beperkingen en regulering. De objecten en markeerden de grenzen tussen geestelijken en leken, broederschapsleden en het, mede door hen, religieus te disciplineren "gewone kerkvolk", katholieken en protestanten, bekeerden en onbekeerden. Vandaag de dag kan echter iedereen een kruis omhangen of een christelijke tatoeage laten zetten. Op het eerste gezicht is niet duidelijk of daarmee iets getuigd wil zijn, of dat de drager met de mode meewaait. Of is hier toch iets meer aan de hand? Is het toeval dat de christelijke symboliek overall, van serieuze mode tot goedkope prullaria, opduikt in een periode waarin ook niet-christelijke godsdiensten in het straatbeeld zichtbaar worden en aanspraak maken op erkenning in de publieke sfeer?

⁵⁹ www.materialreligion.org adres nazien?

⁶⁰ Marcel Mauss, 'Les techniques du corps', *Sociologie et anthropologie*, Parijs (Quadrige/PUF) 1950, p. 363-386. Toepassing van deze concepten op het dragen van kleding in Janet van der Does de Willebois, *Bodywork: dress, demeanour and worldview in the south of Senegal*, proefschrift VU 2001 (geen handelseditie).

Ondanks hun onmiskenbare elegantie, zijn er waarschijnlijk weinig niet-moslims die een islamitische hoofddoeken durven omslaan. Evenals een keppeltje is dat op dit moment een tamelijk beladen kledingstuk — zoals de katholieke devotionalia dat in de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw waren. Die schroom is er veel minder bij oosterse en meer esoterische symbolen. Bij souvenirwinkels en in de beter gesorteerde haarfrutselkraam op de markt is een ruim assortiment hangertjes met astrologische en religieuze voorstellingen te vinden, vaak met een begeleidend tekstje over de diepere betekenis van de symbolen. De tekens van de dierenriem, zowel in de gebruikelijke als in Chinese vorm, Keltische kruisen en cirkels, hangen broederlijk naast beeldjes van Kwan Ying, Onze Lieve Vrouwe van Guadeloupe, Ganeesha en verschillende typen betekenisvolle Chinese draken. Wie niet kan of wil kiezen kan altijd nog voor "tribal" gaan. Deze symbolen zijn een trendy fashion-statement geworden. Ze worden gebruikt om de stemming van het moment mee uit te drukken, en niet om aan te geven tot welke devotie men zich verplicht heeft of tot welke religieuze of confessioneel-politieke groep men behoort.

Dit alles past bij een vergaande individualisering van religie. Mensen kiezen voor het dragen van traditioneel religieuze zaken omdat het past bij hun levensgevoel, bij hun zelfbeeld, bij het beeld dat zij naar buiten toe van zichzelf willen presenteren of bij hun stemming. Religie en het religieuze worden niet meer uitsluitend vertegenwoordigd gezien door de traditionele kerkelijke verbanden, maar ook in andere religieuze tradities of in de levenskracht van de vrije natuur, de creativiteit van de schone kunsten en de saamhorigheid van de (zelfgekozen) groep. Daarmee verwatert de traditionele religieus-culturele identiteit.

Maar al is het christelijke westen is niet meer normatief, interculturaliteit blijft een moeizaam begrip. De hedendaagse populariteit van de christelijke accenten in kleding en accessoires, onder gelovigen en ongelovigen, is wellicht mede te zien als een poging de eigen westerse identiteit te bevestigen tegenover de rest van de wereld. Dat is dan lang niet voor iedereen een christelijke identiteit. De christelijke symbolen worden, behalve — door bepaalde groepen — als getuigenis, nadrukkelijk ook als gewoon mode-accessoire gedragen, naast die uit andere tradities. Het christelijk getuigenis wordt daarmee vergaand gepersifleerd. De (wettelijk erkende) vrijheid hiertoe kan echter ook gezien worden als een belangrijke verworvenheid.⁶¹ Het dragen van deze symbolen komt dan te staan voor gehechtheid aan de vrijheid om te kiezen, om situationeel christelijk of esoterisch, oosters, tribal of niks te zijn, een vrijheid die fundamentalistischer groepen, in en buiten het christendom, ontkennen.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld www.religioustolerance.org of http://search.lyrics.com/cgi-bin/dir.cgi?etype=odp&passurl=/Society/Issues/Church-State_Relations/ voor voorbeelden van, alweer vooral in de VS, gevoerde discussies over de rol van religieuze symbolen in de openbare ruimte.